

Adam Smith'in Milletlerin Zenginliği'nde Bir Etik Tasarı Olarak Kapitalizm

Pelin Tuştaş, Bağımsız Araştırmacı

ORCID: 0009-0006-0650-1326

E-Posta: pelintustas@hotmail.com

Öz

Adam Smith'in iktisadın kurucu metni sayılan *Milletlerin Zenginliği* eseri, kitabın ismine de yansıdığı üzere milletlerin zenginliğinin artışının doğası ve nedenlerine yönelik bir analizle, bu zenginliğin nasıl artırılacağına odaklanır. Smith'e göre zenginliğin ve dolayısıyla refahın artışının yolu serbest piyasa sistemidir. Smith akademik ve güncel tartışmalarda ya da iktisat ders kitaplarında yaygın biçimde serbest piyasa kuramına vurguyla ele alınır; hatta adı *laissez-faire* ile neredeyse eş anlamlı olarak anılır. Smith'in düşünsel mirası ve iktisat bilimine serbest piyasa kuramının çok ötesine geçen katkıları genellikle görmezden gelinir. Smith, aslında, *Milletlerin Zenginliği*'nde iktisadi bu kuramla sınırlı olmayacak şekilde, ahlak ve adalet perspektifinden ele alır. Öyle ki, piyasaya dair yaptığı, ünlü ve çok alıntılanan 'görünmez el' metaforunu, ilk kez *Ahlaki Duygular Kuramı* eserinde insanların ahlaki duygularının görünmez bir el gibi daha adil bir bölüşüme yol açacağını belirtirken kullanır. "Doğal özgürlüğün açık ve yalın sistemi" olarak tanımladığı kapitalizmi de bireylerin ahlaki duyguları doğrultusunda, karşılıklı yükümlülük bilinciyle davrandıkları bir yapı olarak ortaya koyar. Kitapta serbest piyasa savunusu ve önemli bir yer tutan merkantilizm eleştirisi, toplumun çoğunluğunun refahının sağlanması perspektifini temel alır. Smith burada merkantilizmi toplumun çoğunluğunun refahı pahasına az sayıda kişinin çıkarını koruması, kişisel özgürlüklere ket vurması yönünden eleştirir. Serbest piyasa sistemini de insan özgürlüğü ve ilerleme vaadi yönünden geçmiş ekonomik ve kurumsal yapılardan üstün görmekle birlikte toplumun bütünü açısından kusursuz olarak nitelemeyi; mutluluk, eşitlik, adalet, bireysel yapabilirlikler ve genel anlamda iktisadi ve sosyal refahı geliştirecek çeşitli reformlar gerektirdiğini düşünür. Yani serbest piyasa sistemini sadece iktisadi etkinlik değil, aynı zamanda adalet açısından ele alır. Toplumun çoğunluğunu oluşturan yoksulların sefaletleriyle, ahlaki bir duygu olarak tanımladığı duygudaşlık kurar; refahlarının sağlanması gereğine önemle vurgu yapar ve bunun sağlanması konusunda devlete görevler yükler. Kısacası Smith, iktisat biliminin temel sorunu olduğunu düşündüğü büyümeyi işçi sınıfı başta olmak üzere bütün halkın ekonomik ve ekonomi dışı refahından bağımsız ele almayan; piyasanın -yine en keskin biçimde işçi sınıfını etkileyen- adalet ve eşitliğe aykırı arazlarından sıkça dem vuran, iktisadi analizinde bunları tespit etmekle kalmayıp çözüme kavuşmaları konusunda devleti göreve çağıran bir bilim insanıdır. Bütün bunlar göz önüne alındığında Smith'in saf bir *laissez-faire* savunucusu olduğu düşüncesinin önemli bir yanlış anlaşılma olduğu kolaylıkla söylenebilir. Aksine, Smith'in kapitalizmi etik bir tasarı olarak gördüğü

iddia edilebilir. Bu bakış açısı, Smith'in iktisadi kavrayışı ve analizini değerlendirme açısından oldukça yararlı bir perspektif sunar.

Anahtar Kelimeler: Adam Smith, İktisat, Piyasa, Adalet, Ahlaki Ekonomi.

Capitalism as an Ethical Project in Adam Smith's Wealth of Nations

Abstract

Adam Smith's *The Wealth of Nations*, considered the founding text of economics seminal work in economics, focuses on the nature and causes of the increase in national wealth, as reflected in the title of the book. Smith argues that the path to increasing wealth and, therefore, prosperity is through the free market system. In academic and contemporary discussions, as well as in economics textbooks, Smith is commonly associated with the free market theory, to the point where his name is mentioned almost synonymous with *laissez-faire*. However, Smith's intellectual legacy and contributions to economics extend far beyond the free market theory. In *The Wealth of Nations*, Smith approaches economics not solely through this theory but from a perspective of morality and justice. Such that, he uses the famous and frequently cited metaphor of the "invisible hand" in *The Theory of Moral Sentiments* to describe how people's moral sentiments lead to a more equitable distribution. Smith portrays capitalism, defined as the "system of natural liberty" as a structure where individuals act according to their moral sentiments and mutual obligations. The defense of the free market and the significant critique of mercantilism in the book are grounded in the perspective of ensuring the well-being of the majority. Smith criticizes mercantilism for protecting the interests of a few at the expense of the majority and for restricting personal freedoms. While he views the free market system as superior to past economic structures in terms of human freedom and progress, he does not consider it flawless from the perspective of the whole society. Smith believes that various reforms are necessary to enhance happiness, equality, justice, individual capabilities, and overall economic and social welfare. He evaluates the free market system not only in terms of economic efficiency but also in terms of justice. He feels empathy with the poverty of the majority and emphasizes the importance of securing their welfare, assigning a role to the state in this regard. In summary, Smith is a scholar who does not view growth—considered the fundamental issue of economics—independently of the economic and non-economic welfare of the entire populace. Given all this, it can be easily said that the notion of Smith as a pure advocate of *laissez-faire* is a misunderstanding. On the contrary, it can be argued that Smith saw capitalism as an ethical construct. This perspective provides a valuable framework for assessing Smith's economic analysis.

Keywords: Adam Smith, Economics, Market, Justice, Moral Economy.

Giriş

İktisadın en önemli metinlerinden biri sayılan, hatta bilimin kurucu metni olarak kabul edilen *Milletlerin Zenginliği*, kapitalist sistemin yapısı ve işleyişine dair ilk kapsamlı ve sistematik analizi içerir.

Milletlerin Zenginliği'nde araştırılan temel mesele, kitabın ismine de yansıdığı üzere, milletlerin zenginliğinin nasıl artırılacağıdır. Smith'in bu soruya verdiği yanıt serbest piyasa sistemidir. Bu sistemde mallar, sermaye ve emek, en iyi gelir getirecek alanlara yönelecek ve toplumsal zenginlik bu sayede ençoklaştırılacaktır. Smith özellikle sermaye yatırımının engellemelere takılmadan, kâr olanağı en fazla olan sektörlerle akmasının sermaye birikiminin, dolayısıyla da ülke zenginliğinin artmasını sağlayacağını düşünür. Bu doğrultuda, kitap boyunca zenginliğin ve refahın gelişimine engel oluşturduğunu düşündüğü, hâlâ yürürlükte olan merkantilist teori ve politikaları¹ hedef alır.

Smith'e göre, piyasaya müdahale olmadığı durumda, bireylerin kendi çıkarlarının peşinden gittiği, "doğal özgürlüğün açık ve yalın sistemi" olan kapitalist toplumda (kendi ifadesiyle ticari toplum) ulusal zenginlik ve toplumsal refah ençoklaşır.

Ne var ki Smith'in bu iddiası, önemli bir varsayımı temel alır: bireyler kendi çıkarlarının peşinden giderken toplumun ahlaki normlarına riayet ederler. Smith'in bu iddiayı ortaya koyduğu yer, ahlak felsefesi alanında kaleme aldığı, 1759 tarihli *Ahlaki Duygular Kuramı* eseridir. Smith, kitabın giriş paragrafında insanın bencilliğini veri alır, fakat doğasında, "onu diğerlerinin bahtıyla alakadar eden ve ona gerekli mutluluğu veren bazı aşikâr esaslar", yani ahlaki duygular olduğunu belirtir (Smith, 2022: 15). Bize doğa tarafından bahşedilen bu ahlaki duyguların en güçlüsü ise vicdandır. İnsanın "içinde yatan yüce tanrı" vicdan (a.g.e., s. 290), bencil dürtülerimizi dizginlemenin en kuvvetli aracıdır Smith'e göre. Başkalarının daha büyük çıkarları karşısında kendi çıkarımızı feda etmemizi sağlayan, başkalarının mutluluğu konusundaki kayıtsızlığımız ve ihmalkârlığımız yüzünden bizi utandıran şey vicdanımızdır.

Pasif hislerimiz neredeyse her zaman bu kadar bencil ve menfur iken etkin prensiplerimiz nasıl olur da sıklıkla bu kadar asil ve cömert olabilir? Diğerlerini ilgilendiren şeylerle karşılaştırdığımızda bizleri ilgilendiren şeyler karşısında her zaman çok daha derinden etkileniyorken her durumda bizleri başkalarının daha büyük çıkarları için kendi çıkarlarımızı feda edecek kadar cömert kılan şey de nedir? İnsancılığın belli belirsiz

gücü değildir bu, Doğa'nın insanın yüreğinde ateşlediği hayırseverliğin zayıf kıvılcımı değildir bencilliğin en güçlü dürtülerini dizginleyebilecek kadar sert olan şey. Kendini böyle durumlarda ortaya koyabilen daha büyük bir güçtür, daha zorlayıcı bir güdüdür bu. Bizleri dizginleyen şey mantığımız, prensiplerimiz, tavırlarımızın yüce yargıcı ve efendisi olan yüreğimizdeki vicdandır. Başkalarının mutluluğunu etkileyecek şekilde hareket etmek üzereyken en mağrur duygularımızı bile dizginleyebilecek bir sesle, aslında bu çoğunluğun bir parçası olduğumuzu, hiçbir şekilde bu topluluğun başka bir üyesinden daha üstün olmadığımızı, başkalarına karşı bu kadar kayıtsız ve ayıp hareketler yaparak aslında kendimizi hınca, ikraha ve nefrete uygun özneler haline getirdiğimizi belirten işte bu vicdanımızın kendisidir. Bizim ve bizlerle alakalı olan şeylerin aslında ne kadar küçük olduğunu bize öğreten bu vicdandır. (Smith, 2022: 157-158)

Başkaları ile kendimizin çıkarları arasında uyum sağlamanın aracı ise Smith'in ahlak kuramında merkezi bir öneme sahip olan sempati duygusudur. Sempati, olayları başkalarının gözünden görebilme ve onların hissedebildiği şekilde hissedebilme, kısacası duygudaşlık kurabilme yetisidir. Birinin başına kötü bir şey geldiğine şahit olduğumuzda kendimizi onun yerine koyar, hissettiği üzüntü ya da acıyı hissederiz. Her insanın doğal olarak sahip olduğu bu duygu, karşı tarafın zararı pahasına fayda sağlama dürtüsünü engeller.

Smith'e göre her insan belirli bir toplumsal yapının içine doğar; çocukluktan itibaren eğitim ve tecrübeyle bu toplumun genel kabul görmüş ahlak kurallarına uymayı öğrenir. Söz konusu ahlaki normlara uyum sağlamanın mekanizması ise 'tarafsız gözlemci'dir. Kişi, çıkarlarına kendi perspektifinden baktığı durumda karşı tarafın çıkarlarıyla uyumlu davranışlarda bulunamaz. Bu farklı veya zıt çıkarlar arasında doğru bir mukayese yapabilmek için kişi öncelikle bulunduğu konumu değiştirmeli, söz konusu çıkarları kendisinin ya da karşı tarafın konumundan değil, iki tarafla da bağlantısı olmayan ve durumu tarafsız bir şekilde değerlendirebilecek üçüncü bir kişinin konumundan görmelidir. Bu üçüncü kişi tarafsız gözlemcidir. Genel kabul görmüş ahlaki değerlerin temsilcisi sayılabilecek bu tarafsız gözlemcinin gerçek ya da hayali varlığı, toplumun diğer üyelerine yönelik bencilce davranışlarda bulunmamızı engeller. Aksi takdirde davranışlarımızın doğru bulunmayacağını, insanlar tarafından kabul görmeyeceğini ve bunlara müsamaha edilmeyeceğini, hatta toplumun gözünde horgörü ve öfkeye makbul bir özne haline geleceğimizi biliriz ve buna cüret etmeyiz. Çünkü saygıdeğer bir özne olma, yani itibar görme arzusu, arzularımız arasında en büyük olandır (a.g.e., s. 249). Smith'in kendi sözleriyle,

Sadece bu tarafsız izleyicinin gözleri ile bencilliğin doğal hatalarını düzeltebiliriz. Cömertliğin yerindeliliğini ve adaletsizliğin çirkinliğini bizlere gösteren odur. Başkalarının bizimkinden daha büyük olan çıkarlarını etkilemek için en büyük çıkarlarımızdan feragat etmenin yerindeliliğini, kendimize en büyük faydayı sağlamak için başkasına vereceğimiz en küçük zararın çirkinliğini bize anlatan odur. Birçok durumda bu kutsal erdemleri uygulamaya mecbur kalmamız, komşumuzu sevdiğimizden, insanlığı sevdiğimizden değildir. Böyle durumlarda genelde var olan şey daha büyük bir sevgi, daha güçlü bir duygulanımdır. Bu sevgi, şerefli ve asil olan şeylere, görkeme, haysiyete ve niteliklerimizin yüceliğine duyulan sevginin kendisidir. (Smith, 2022: 158)

Smith'in analizinde tarafsız gözlemci, taraflar arasındaki çıkarların uyumunu sağlamak açısından elzemdir. Çünkü tarafsız gözlemci "prensibinin yarattığı baskı olmasa, çoğu durumda her tutku tatmine ulaşmak için tabiri caizse adeta dikine giderdi" (Smith, 2022: 310). Yani bu prensibin varlığı, toplumu oluşturan parçaların bir bütün içinde ahenkle yaşamasını sağlar. Bunun gerçekleştirilmesi Smith'e göre hiç de zor değildir: doğduğumuz andan itibaren içinde yaşadığımız toplumun değer ve normlarını öğrenmeye başlarız. Daha sonra deneyim ve alışkanlıklarımız sayesinde tarafsız gözlemci konumundan bakmayı o kadar rahat ve kolay bir şekilde gerçekleştiririz ki "neredeyse bunu yaptığımızın farkına bile varmayız" (Smith, 2022: 157).

Smith, toplumun refahını güçlendiren, onu bir arada tutan, adaleti sağlayan ve toplumsal yapıyı koruyan şeyin genel olarak ahlaki duygular olduğunu düşünür: Smith'e göre ahlaki duygular, liberal bir toplumun *sine qua non*²udur (Evensky, 2005: 117). Ahlaki duygularımız doğrultusunda görev anlayışıyla davranırız ve bu, toplumun ahenkli işleyişini sağlar:

Bu genel kurallara bağlılık olmasaydı, hatta kimsenin ihlal etmek için ciddi bir motivasyon sahibi olmadığı nezaket kurallarına bağlılık olmasaydı; çoğu kişinin ihlal etmek için çok güçlü motivasyonlara sahip olduğu adalet, dürüstlük, namus ve vefa gibi ilkelerin hali ne olurdu? İnsan türünün mevcudiyeti, bu kuralların işleyişinde yatmaktadır. (Smith, 2022: 187)

Bu doğrultuda iktisadi alanın da düzenli, uyumlu ve iyi işlemesini sağlayan şey ahlaki duygulardır. Yani *Milletlerin Zenginliği*'nde ekonominin en iyi performansı gösterecek şekilde yürümesine temel sağlayan piyasada insanlar, ahlaki duygularıyla hareket eden öznelerdir. Piyasa, insanların bireysel çıkarlarına dayanan, ahlaken tasvip edilmeyecek duyguları sayesinde değil, bunlara rağmen, toplumsal ilkelere riayet ederek kötücül duygularını bastırmaları yoluyla düzgün bir şekilde işler. Zenginlik ve terfi

yarışında başkalarına zarar vererek üstünlük sağlamak, adil rekabetin ihlalidir Smith'e göre. Bu kabul edilemez bir şeydir ve toplum buna müsamaha göstermez. Piyasanın düzgün işleyişi adil rekabete, adil rekabetin varlığı da ahlaklı davranmaya dayanır. Smith'e göre, ahlaki duygular, piyasada karşı karşıya gelen, farklı çıkarlara sahip insanların uyum içinde yaşamasını sağlar; Polanyi'nin deyiimiyle, insanlar arasındaki "bölünmeyi" engeller (Polanyi, 2010: 169). "Hiçbir gizli el kişisel çıkar adına bize yamyamlık ayinlerini kabul ettirmeye uğraşmaz" (a.g.e., s. 169). Yine Polanyi'nin sözleriyle,

Akil ve insanlık bölünmeyi engelleyecektir, rekabet ve çıkar buna boyun eğme durumundadır. Doğal olan insan aklındaki ilkelerle uyumlu olandır, doğal düzen de bu ilkelerle uyumlu olan. (Polanyi, 2010: 169)

Smith, iyi kişinin erdemlerinin, tembelliğinin yarattığı zararı telafi ettiğini, diğerinin sahtekârlıklarının ise çalışkanlığının üzerine gölge düşürdüğünü düşünür. "Duyguların sonucunda oluşan yasalar ise çalışkan ve dikkatli hainin malının ve canının alınmasına karar verirken; dikkatsiz ve tembel olan kişinin ise sadakatının ve halka duyduğu sevginin ödüllendirilmesine karar verir" (Smith, 2022: 192). Dolayısıyla doğa, "insanları bir şekilde malların dağıtımını sanki kendisi o şekilde yaratmış gibi düzeltmeye" iter. Yani Smith'e göre doğamızdan kaynaklanan ahlaki duygularımız, zenginliğin toplumdaki bölüşümünü daha adil bir noktaya taşır. Ahlaki duygularımızın bölüşümü etkilemesinin tek mekanizması yasalar da değildir: zenginler, gelirlerinin bir kısmını kendi iradeleri doğrultusunda yoksullarla paylaşırlar. Zenginlerin, kazandıkları bütün geliri tek başlarına tüketmeleri mümkün değildir, çünkü "midelerinin alabileceği en fazla şey, fakirlik içindeki bir köylünün yiyebileceği kadardır" (Smith, 2022: 213); açgözlülüklerine rağmen servetlerini, bunun üretilmesine katkıda bulunan işçilerle, bir borç hissi içinde paylaşırlar (Smith, 2022: 213). Smith'in ilk defa *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda kullandığı, ünlü "görünmez el" metaforu ilk kez burada karşımıza çıkar:

"Zenginler" sanki dünya, içinde yaşayan herkese eşit bir şekilde bölünmüş gibi adeta görünmez bir elle paylaşım yapmaya itilirler ve böylelikle istemeden ve bilmeden de olsa toplumun çıkarına hizmet ederler. (Smith, 2022: 213)

Görüleceği üzere görünmez el teorisinin içerimi, piyasada sadece metaların değil, tasvip ve tenkit mesajlarının da değiş tokuşunun gerçekleştiği, ve iktisadi aktörlerin kişisel çıkarları doğrultusunda davranmalarına rağmen bunu diğerlerinin yasal ve ahlaki beklentilerini karşılayacak şekilde yaptığıdır (Screpanti ve Zamagni, 2005: 79). Smith'e göre serbest rekabet "orman

kanunlarına” değil, sempati yasalarına dayanır (Screpanti ve Zamagni, 2005: 79). Yani *Milletlerin Zenginliği*’nde üzerinde ısrarla durulan, kişisel çıkara dayalı iktisadi davranışın piyasanın müdahaleye gerek olmaksızın kendiliğinden işlemlerini sağladığı fikri, aslında bireylerin bunu yaparken toplumun ahlaki normlarına riayet ettiğini veri alır.

Serbest piyasaya dair, *Milletlerin Zenginliği*’nde karşımıza çıkan analizi bu noktayı göz önüne alarak değerlendirdiğimizde, Smith’in iktisadının etik temelleri karşımıza çıkar. John Dwyer’in deyimiyle, “Smith’in iktisadi, onun etiğine itaat eder” (Dwyer, 2005: 662). “Doğal özgürlüğün açık ve yalın sistemi”, salt kişisel çıkarın peşinden koşulduğu bir sistem olmaktan çok uzak, bireylerin ahlaki duyguları doğrultusunda, karşılıklı yükümlülük bilinciyle davrandıkları bir yapı olarak ortaya konur Smith’te. Ve bu yapının kendisi, yine insanların refahına katkısı yönünden değerlendirilir; kusursuz sonuçlar ortaya koyan, mükemmel bir sistem olarak ele alınmaz. Giovanni Arrighi’ye göre, “On dokuzuncu yüzyılın tipik ‘liberal amentüsü’ olarak minimalist hükümetler ile kendi kendini düzenleyen pazarların yararlarına duyulan dogmatik inanç ... Smith’e bütünüyle yabancıydı” (Arrighi, 2009: 56). Amartya Sen’in ifadesiyle de, “Smith, saf piyasa mekanizmasını müstakil bir mükemmeliyet icracısı olarak kabul etmedi. Kâr güdüsü de ihtiyaç duyulan tek şey değildi” (Sen, 2010: 53).

Smith’in Merkantilizm Eleştirisi

Bu doğrultuda Smith’in merkantilizm eleştirisi de, söz konusu sistemin, toplumun çoğunluğunun refahı pahasına az sayıda kişinin refahını gözetmesi olgusuna odaklanır. Smith’e göre milletlere, çıkarlarının diğer milletleri yoksullaştırmak olduğu öğretilmiştir. “Bireyler arasında olduğu gibi, milletler arasında da, doğal olarak bir birlik ve dostluk bağı olması gereken ticaret, uyumsuzlukla düşmanlığın en gür kaynağı olmuştur” (Smith, 2011: 529-30). Bu durumun müsebbibi, dış ticaret sınırlamalarından kazanç sağlayan “tacirlerle sanayicilerin menfaate dayanan safsataları”dır (a.g.e., s. 530). Merkantilist sistem işte bunların “başının altından çıkmıştır”.

Şimdiki yüzyıl ile geçen yüzyıl içinde, krallarla bakanların densiz ihtirasi, Avrupa huzuru için, tacirlerle sanayicilerin arsız kıskançlığından daha öldürücü olmamıştır. ... İnsanoglunun hükümdarı olmayan ve olmaması gereken tacirlerle sanayicilerin, o bayağı yırtıcılığı ve hep kendine yontan zihniyeti belki düzeltilemez, ama bunun, kendilerinden başkasının rahatını bozmasının önüne pekâlâ geçilebilir. (Smith, 2011: 530)

Smith'e göre üretimin nihai ereği tüketimdir; üreticinin çıkarı da tüketicinin çıkarını kayırdığı ölçüde kayırılmalıdır. Merkantilist sistem ise tüketicinin çıkarını üreticinkine feda etmekte, üretimi sanayi ve ticaretin tek amacı saymaktadır (a.g.e., s. 732). Bu sistemi savunan ve sürmesi için çaba harcayan sanayici ve tüccarlar, toplumun geri kalanını hiçe sayarak, kâr oranlarını artırmak için tekelci düzenlemeler hususunda ısrar ederler. Bu düzenlemeler var olduğu durumda toplumsal gelirin temel kaynakları olan ücret, rant ve kâr, aksi durumdakinden çok daha az olur. Yani tekeller, çok küçük bir tabakanın çıkarı uğruna bütün ülkelerdeki bütün diğer insanların çıkarını zedeler; merkantilist sistem, "daha çok zenginlerle güçlülerin yararına yapılan çalışmayı özendirir. Yoksullarla züğürtlerin hayrına olarak yapılanı, pek çok kez ya savsamaya ya üzerine yüklenerek sıkıntıya uğratar" (a.g.e., s. 712). Sistemin sürmesinden kazanç sağlayanların, bu küçük "açgözlü" tabakanın "ipe sapa gelmez ve insaf bilmez tekellerine destek olması için" "kanun koyucuyu sıkboğaz edip güdültüye getirerek kopardıkları" kanunlar, "Draco kanunları gibi, baştan aşağı kanla yazılmıştır denilebilir" (Smith, 2011: 716).

Merkantilist sistemi eleştirirken Smith'in tek kaygısı piyasa da değildir: Smith, söz konusu sistemde koyulmuş olan yasaların kişilerin özgürlüklerine ket vurduğunu da düşünür. Özellikle emeğin serbest dolaşımına ilişkin kısıtlamaları, kişinin kanunla garantiye alınmış özgürlüğüne bir saldırı olarak nitelendirir. Diğer bir deyişle, merkantilizme göre önemli bir ilerleme teşkil ettiğini düşündüğü, hatta dört aşamalı tarih kuramına³ göre en ileri aşama kabul ettiği ticari toplumu, yani kapitalizmi savunusunun bağlamı salt iktisadi değildir. Smith, "Kapitalizmi, sadece ekonomik lojistik değil, başarısı adalet ve özgürlüğe bağlılığı gerektiren bir etik tasarı olarak" görür (Wells, 2014: 90).

Smith'in yeni sisteme atfettiği ekonomi dışı ilerlemelerin bir diğeri de insanların "özgürlüğü, fikri ve mutluluğu aleyhine olan tüm düzenlerin en korkuncu" (Smith, 2011: 900) olan Roma Kilisesi örgütünün zayıflamasıdır. Smith'e göre, o güne değin insan aklı, bilgeliği ve erdeminin sarsamadığı bu sağlam yapı, sanayi ve ticaretteki gelişmeler sayesinde son derece zayıflamıştı. Eskiden Kilise, halkın acısını dindiren, yoksulluğunu gideren bir yapıyken, son dönemlerde giderek yozlaşmaya başlamış, yoksulları desteklemek için oluşturulan fonları varlıklı papazların şatafatlı yaşamı için harcamaya başlamıştı. Halk artık bu yapıya öfke ve tiksinti duyuyordu fakat çözümlüşünü sağlamak halkın çabası değil, yeni ekonomik sistem sayesinde mümkün olmuştu.

Avrupa'nın çoğu yerinde onuncu, on birinci, on ikinci ve on üçüncü yüzyıllardaki ve o dönemden biraz önceki ve sonraki hal ve şartlar içinde, Roma Kilisesi örgütü, gerek mülki yönetimin nüfuzu ve esenliği aleyhine, gerekse insanoğlunun ancak mülki yönetimde kayrılması kabil oldukça gelişebilen özgürlüğü, fikri ve mutluluğu aleyhine olan tüm düzenlerin en korkuncu sayılabilir. Bu örgüt içinde bunca çok kimsenin kişisel çıkarları boş inanın en bayağı yalan dolanını, öylesine desteklemekte idi ki, insan aklının herhangi bir saldırısından gelecek bütün tehlikeleri bunların yanına uğratmıyordu. ... Gelgelelim, insanoğlundaki olanca bilgeliğin, erdemini hiç yerinden kımıldatamayacağı, yıkmasını ise büsbütün beceremeyeceği o koskoca ve sağlam yapı olayların doğal akışı içinde, önce yufkalaştı, sonra kısmen çöktü; şimdi ise, olasıdır ki, daha birkaç yüz yıl geçmekle büsbütün göçüp gitsin.

Sanatlardaki, sanayideki ve ticaretteki ucun ucun ilerlemeler, yani büyük baronların gücünü yok eden aynı nedenler, Avrupa'nın çoğu yerinde, papazların bütün cismani gücünü, aynı tarzda ortadan kaldırdı. (Smith, 2011: 900)

Ticaretle sanayinin gelişmesinin toplumu özgürlük ve eşitlik açısından daha ileriye taşıyan bir diğer faydası da, "güttükleri aşağılık düsturun dünyanın her çağında, 'hepsi, özümüzün; başkalarına zırnık bile yok' biçiminde olduğu", "insanoğluna efendilik eden" (a.g.e., s. 445) feodal beylerin gücünü zayıflatması olmuştur. Bu sayede bunlara tabi olan halkın üzerindeki yasal ve ekonomik zor kalkmış, halkın özgürlük alanı genişlemiş, ekonomik hâkimiyet-tabiyet ilişkisi içinde olan insanlar piyasada birbirinin karşısına eşit bireyler olarak çıkmaya başlamıştı.

Bu anlamda, yukarıda değindiğimiz, Smith'in mevcut sistemi etik bir tasarı olarak gördüğü fikri, sisteme bakışını değerlendirme açısından oldukça yararlıdır. *Milletlerin Zenginliği*'nin bu perspektiften okunması, Smith'in, serbest piyasa sistemini sadece ekonomik etkinlik değil, aynı zamanda adalete dair içerimleri de ele aldığı, sistemi toplumun bütününün refahı açısından kusursuz olmamakla birlikte geçmiş ekonomik ve kurumsal yapılardan açık bir şekilde üstün gördüğünün, bu anlamda kimi reformlar gerektirmekle birlikte savunulması gerektiği düşüncesinin kavranmasını sağlar.

Smith'in kaygısı salt iktisadi büyüme değil, bu yolla toplumun bütün kesimlerinin refahının artmasıydı. Nitekim iktisadın amacını, "Birincisi, halka bol bir gelir veya geçim sağlamak yahut daha doğrusu, onların, kendileri için böyle bir gelir ve geçim sağlamalarını mümkün kılmak; ikincisi, devleti ya

da toplumu kamu hizmetlerine yetecek bir gelire donatmak” (Smith, 2011: 455) olarak tanımladı. Burada özellikle yoksulların piyasada sağladığı geliri yeterli ya da uygun görerek veri almadı; bölüşümde adalete ve eşitliğe, bunun yanında toplumun mutluluğuna sıklıkla vurgu yaptı:

Halkın alt tabakaları durumundaki bu düzelve, topluluk için bir fayda mı, yoksa sakınca mı sayılmalıdır? Daha ilk bakışta bunun cevabı pek basit gözükmemektedir. Her büyük siyasal topluluğun en büyük kısmını, türlü türlü hizmetçiler, ırgatlar, işçiler oluşturur. Büyük kısmın alın yazısını düzelten şey ise, bütün için, hiç de sakınca sayılamaz. Üyelerinin pek çoğu yoksul ve sefil olan bir topluluk, elbette serpilip mutlu olamaz. Sonra, halk topluluğunun tümünü besleyip giydirenlerin ve barındıranların, emeklerinin ürünü üzerinde, kendilerini oldukça iyi besleyip, giydirecek ve barındıracak kadar payları olması, yalnızca adalet gereğidir. (Smith, 2011: 86)

Fransa, Kuzey Amerika’ya göre çok zengin bir ülkedir. Ama servet bölüşümü eşitliğe daha aykırı olduğu için, bu ülkelerin birincisinde, ötekenden çok fazla yoksulluk ve dilencilik vardır. (Smith, 2011: 533)

Büyük mülkiyet bulunan yerde büyük eşitsizlik olur. Çok varlıklı bir zengine karşılık, en aşağı beş yüz yoksul bulunmak gerekir ve tek tük kimsenin bolluk içinde yüzmesi, yokluk çekenlerin çok olması demektir. (Smith, 2011: 789)

Görüldüğü üzere serbest, müdahalesiz işleyen piyasanın varlığı, insanların kişisel çıkarlarının peşinden koşarken hiçbir yasal ya da etik sınırlamaya tabi olmayışı Smith açısından kusursuz bir toplum yaratmaz. *Milletlerin Zenginliği*’de, iddia edilenin aksine “kişisel çıkar graniti üzerine inşa edilmiş muazzam bir saray”dan (Stigler, 1975: 237) çok daha fazlasıdır. Smith, insanların kişisel çıkarının peşinden koşmakta özgür olduğu serbest piyasanın ahlaki sonuçlarının, doğurduğu adaletsizliklerin farkındadır ve bunlara karşı kayıtsız değildir. Piyasanın olağan işleyişinde payına çoğunlukla insanlığa yararış en aşağı gelir düşen yoksulların durumuyla, ahlaki bir duygu olarak tanımladığı, duygudaşlık kurar.

Yoksulluk Karşısında Smith

İngiltere’de Yedi Yıl Savaşları’nı (1763) izleyen dönemde, yani *Milletlerin Zenginliği*’nin kaleme alındığı sıralarda, işsizlik çok yüksek oranda artmıştı (Polanyi, 2010: 145). Ekonomik yükseliş dönemi ilk kez halkın artan sefaletiyle bir arada görülüyordu. “Yoksullar Yasası Üzerine Tez” isimli broşürün yazarı William Townsend “Spekülasyon bir yana, İngiltere’de bizim doyurabileceğimizden ve yürürlükteki yasa çerçevesinde kârli

biçimde istihdam edebileceğimizden çok daha fazla insan var” uyarısında bulunmuştu (aktaran Polanyi, 2010: 145). Geçmiş yıllardan farklı olarak fabrika sahipleri işçi avına girme ihtiyacı hissetmiyordu, aksine, yoksullar kendilerini istihdam edecek bir patron arıyordu (Rusche ve Kirchheimer, 2017: 86). Arz talep güçlerinin emek aleyhine işlediği bu dönemde yazan Smith, işçilerin bu darboğazlarını görmezden gelmez:

Yoksullar, yiyecek bulacağız, diye zenginlerin bu heveslerini "lüks ve şatafat maddeleri isteği" gidermek için lala pašalık etmek üzere didinir; bunu daha kesin olarak elde edebilmek için işlerini ucuzlatıp mükemmelleştirmek üzere birbirleriyle yarışır. (Smith, 2011: 184)

Smith'e göre serbest piyasada ücretler, emek gücünü satan ve bunu yaparken "rahatından, özgürlüğünden ve mutluluğundan" özveride bulunan (Smith, 2011: 35) işçiyle, emek gücünü satın alan ve sonunda onun "emek ürününe ortak olan" (Smith, 2011: 71) patronlar arasındaki sözleşmeyle belirlenir. Çıkarlarının birbirine zıt olduğu Smith tarafından açıklıkla ifade edilen bu iki sınıftan işçiler ücretleri artırmaya, patronlar ise azaltmaya çabalarken burada hangisinin üstün çıkacağı ve şartlarını karşı tarafa kabul ettireceği bellidir. Patronlar işçilere karşı çok daha kolay birleşebilirler, çünkü hem sayıları azdır hem de işçilerin aksine, birleşmelerini yasaklayan kanunlar yoktur. Ayrıca birikmiş mal mevcuduna sahip oldukları için çatışmaları sırasında işçilerin aksine çok uzun süre dayanabilirler. Nitekim, toplum tarafından kolaylıkla fark edilmemekle birlikte sık sık birleşirler; halk aleyhine, fiyatları artırmak ya da ücretleri düşürmek için örgütlenirler. Bu durum adalete aykırıdır:

Ustalar, işçilerinin ücretlerini indirmek için birlik oldular mı, çokluk, şu kadar ücretten fazlasının şu kadar cezayı gerektirdiği, özel bir bağıt veya anlaşma yaparlar. İşçiler de belirli bir ücreti kabul etmemenin belirli cezayı gerektirdiği, aynı türden karşı birliğe girecek olsalar, kanun bunları pek şiddetle cezalandırır. Tarafsız davranırsa, kanunun, ustalara da aynı tarzda işlem yapması gerektir. (Smith, 2011: 159)

Hâlbuki kanunlar da genellikle işçiler aleyhinedir: "Kanun ne zaman işçi ücretlerini yoluna koymaya kalksa, bunları yükseltecek yerde alçaltır" (Smith, 2011: 146).

Devletin serbest piyasaya müdahalesinin her zaman zararlı sonuçlar doğuracağını düşündüğü iddiasının⁴ aksine, Smith, yine adalet vurgusuyla, işçiler lehine olan devlet düzenlemelerini adil bulur ve destekler:

Kanun koyucu, ustalarla bunların işçileri arasındaki anlaşmazlıkları düzenlemeye kalktı mı, akıl hocası hep ustalardır. Onun için, kanun işçiler lehine oldu mu, hep adil ve insafıdır. Ama patronlar lehine ise bazen başka türlü olur. Nitekim, çeşitli birçok zanaatlardaki ustaları, işçilerine mal olarak değil, para olarak ücret vermeye zorlayan kanun, adalete ve insafa tamamiyle uygundur. (Smith, 2011: 158)

Smith'in kavrayışında müdahale, "“insanların geçimlerini sağlamalarının koşullarını toplumsal düzenlemelerle gerçekleştirmek gerekir” gibi ahlaki bir tavra dayanır” (Buğra, 2012: 16). Smith'in, piyasa güçlerinin yoksullarının refahını sağlamak konusunda etkinsiz olduğu durumda kamu müdahalesini desteklemesinin sebebi budur.

İmparatorluğun yöneticileri, İrlanda, Hindistan ve Çin gibi çok farklı yerlerde kıtlıklara müdahale etmeyi reddetmelerini haklı göstermek amacıyla Smith'ten sık sık alıntı yapmış olsalar da, Smith'in kamu politikasına etik yaklaşımında, yoksulların ihtiyaçlarına destek olmak amacıyla müdahaleyi dışlayacak hiçbir şey yoktur. (Sen, 2003: 32)

Burada, E. P. Thompson'un "ahlaki ekonomi" kavramına değinmekte fayda var. Thompson, ahlaki ekonomiyi, "bir topluluğun çeşitli kesimlerinin, temel iktisadi pratiklerine dair toplumsal norm ve yükümlülükler konusunda sahip olduğu istikrarlı bir geleneksel görüş" olarak tanımlar (Thompson, 1971: 79). Ortaçağ'dan itibaren İngiliz (ve büyük ölçüde kıta Avrupası) halkı açısından, geçimlerinin toplumca destekleneceği, ahlaki bir kabuldü. Kapitalizm öncesinde yoksullara yardım, bir bütün olarak toplumun görevi sayılıyordu ve yardım için fon toplanması ve dağıtımı mahalle ve kilise yetkilileri tarafından üstlenilmişti. Temelde dinsel ve ahlaki değerlerce tanımlanan bu anlayışta bireylerin neden yoksul olduğu tartışma dışıydı; çalışabilir veya çalışamaz durumda olsun, ihtiyaç sahibi herkesin yardım almaya hakkı vardı (Kovancı, 2003: 257). Kapitalist üretim tarzının ortaya çıkışından sonra, 16. yüzyılda, İngiltere'de yoksul yasalarıyla birlikte "yoksulluk sekülerleşmiş" (Himmelfarb, 1985: 4), yoksullara yardım önceden kesinlik içinde belirlenmiş kurallara göre, merkezi otorite tarafından uygulanmaya başlanmıştı. Örneğin 1601 yılında yürürlüğe giren ve 1795'e kadar geçerliğini koruyan Yoksul Yasası, geçim yardımını sadece fiziksel olarak çalışamayacak durumda olan yoksullarla sınırlamıştı (Slack, 1995: 10). Yine de, halkın ve otoritelerin nazarında, yoksulların desteklenmesi ve devletin ekonomiye paternalist müdahaleleri temel bir görevdi. Örneğin 16. ve 17. yüzyıllarda kıtlık zamanlarında, istifçilik ve vurgunculuk eğiliminin had safhaya ulaştığı dönemlerde kraliyet, *Emirnameler Kitabı* (Book of Orders) ile yoksulların

uygun fiyatla tahıl alabilmesini öncelikli politika olarak belirliyor, tahıl pazarlarına yapılan sıkı müdahalelerle bunu etkin şekilde uyguluyordu.

18. yüzyıla gelindiğinde serbest piyasa doktrininin yaygınlaşması bu paternalist pratiklerin çoğunu ortadan kaldırdı. “Serbest piyasa ekonomi politığının büyük atılımı, aynı zamanda geçimi temel alan eski ahlaki ekonominin de yıkımıydı” (Thompson, 1971: 136). Ahlaki ekonomi yıkılmıştı, fakat ahlaki ekonomi kavrayışının çökmesi uzun zaman aldı; bu, yoksulların ve otoritelerin bir kısmının zihninde (ve ekonomiye dair taleplerinde) yerini uzun süre korudu.⁵

Smith’in, serbest piyasa ekonomisini desteklemekle birlikte, sözü edilen “ahlaki ekonomi”den düşünsel bir kopuş sergilemediğini söyleyebiliriz. Smith, piyasa güçlerinin en nihayetinde çalışan yoksulların geçimini sağlayacak sonuçları üreteceğini düşünüyordu; bu gerçekleşmediği durumda da kamu müdahalesi onun açısından bir seçenektir. “Bir piyasa toplumunda bile talihsizlere karşı acıma ve şefkat duygularının doğal eylem güdüleri” olduğuna inanıyordu (Hont ve Ignatieff, 1985: 24). Dahası, acıma ve şefkatin ötesinde, toplumun tüm üyelerinin geçiminin sağlanmasını hak olarak görüyordu. Serbest piyasa ekonomisi taraftarlarınca yoksullara yönelik düzenlemelere gösterilen muhalefetin oldukça yoğun olduğu bir çağda⁶ yazan Smith’in, emekçilerin hareket özgürlüğünü kısıtlayan iskân yasalarına karşı çıkmasına rağmen yoksul yasalarına itiraz etmemesinin sebebi muhtemelen budur.

Dahası, Smith’in yoksulların refahına olan ilgisi, geçimlerinin sağlanmasıyla sınırlı değildir; yoksulların zihinsel yapabilirlikleri de Smith’in analizinde yer tutar. Smith’e göre insanlar arasındaki doğal, yaradılıştan gelen yetenek farkı son derece azdır. “Yaradılıştan, yetenek ve zekâ bakımından bilgin ile sokağın hamalı arasındaki fark, bir samsun ile bir tazi; bir tazi ile zağar, zağarla bir çoban köpeği arasındaki farkın yarısı kadar değildir” (Smith, 2011: 18). Kapitalist toplumda, doğuştan birbirlerinden hiç de farklı olmayan bu insanlar farklı işlerde çalışmaya başlayınca aralarında yetenek ve zekâ açısından bir ayrılma başlar ve bu git gide genişler. En nihayetinde hamal ile bilgin arasında tek bir benzerlik bile kalmaz. Ticari toplumun ortaya çıkışından önce; avcılardan, çobanlardan ve tarımcılardan oluşan toplumlarda insanların uğraştıkları farklı işler “herkesi zekâsını kullanmaya ve boyuna ortaya çıkan güçlükleri gidermek üzere çareler bulmaya zorlar. Düş gücü uyanık tutulur ve uygar bir topluluktaki hemen hemen bütün ayak takımının anlayış gücünü uyuşturduğu görülen o ağır kafa sersemliğine

meydan verilmez” (Smith, 2011: 873). Ticari toplum olarak tanımladığı kapitalist toplumda ise işbölümünün gelişkin olması sebebiyle büyük halk topluluğunun çalışması birkaç basit işlemle sınırlanır, bütün ömrü bu birkaç işi yapmakla geçer. Ve,

Tanrı'nın kulu için ne denli sersemleyip cahilleşmek mümkünse, öylesine sersem olup cahil hale gelir. Kafasındaki uyuşukluk onu, herhangi derli toplu bir konuşmanın tadını çıkaramayacak ya da söze karışamayacak hale getirdiği gibi, onda yüksek, temiz ya da ince bir his duyabilme, dolayısıyla da, özel yaşamın birçok olağan ödevleri üzerinde bile doğru herhangi bir yargıya varabilme yeteneği bırakmaz. ... Kendi belli zanaatındaki el yatkınlığını, öyle görüyor ki, bu şekilde düşünsel, toplumsal ve savaşçı erdemlerinin pahasına elde eder.⁷ (Smith, 2011: 872)

Görüldüğü gibi Smith, mevcut sistemin yoksullar üzerindeki etkisini ekonomik olanla sınırlı kalmayan biçimde analizine dâhil eder. Kapitalist sisteme ahlaki bakışı onun toplumun bütününün insanlığa yaraşır bir geçimin yanında ve bunun ötesinde yine insanlığa yaraşır bilişsel beceri ve erdemlere ne ölçüde sahip olduğuyla ve bunu geliştirme olanaklarıyla yakından ilgilenmesine sebep olur. Devlete de bu konuda görev biçer: ekonomik olarak ilerlemiş, uygar topluluklarda yoksul işçilerin bu duruma sürüklenmemesi için devletin birtakım zahmetlere katlanması, önlem alması gerektiğini söyler (Smith, 2011: 873). Örneğin halk tabakasının ekonomik imkânsızlıklar sebebiyle eğitimi gündemlerine alamadıklarından, çocuklarının eğitimleriyle ilgilenmek şöyle dursun bakımlarına bile yetemediklerinden, bu yüzden onları küçük yaşta işe soktuklarından bahseder. Devletin bu konuda adım atmasını, her kilise bölgesinde yoksulların eğitim görebileceği okullar açmasını önerir.

İmalatta makineleşmenin, yetişkin emeğinden çok daha ucuz olduğu için çocuk emeği kullanımına yol açtığından yukarıda bahsetmiştik. Sanayide çocukları çalıştırma, daha 17. yüzyılda bile çok yaygın bir uygulamaydı. Örneğin, bahsi geçen dönemde yünlü dokuma sanayisinin merkezi olan Norwich'te 6 yaşındaki bir çocuk işe ehil sayılırdı (Marx, 2011a: 267). Dokumacılık alanında devrim yaratan su tezgâhı, eğirme ve tarak makinelerinin mucidi Richard Arkwright'ın 18. yüzyılda kurduğu fabrikalarda çalışanların çoğu çocuktü (Harman, 2010: 256). 1770'lerde ülkede çocukların “iş evleri”ne dört yaşında gönderilmesi gerektiği tartışılıyordu ve bu, çocukların yararlı bir çalışma alışkanlığı kazanacağı iddiasıyla ahlaken savunuluyordu (Thompson, 2006: 476).

Bu dönemde yazan Smith, görüldüğü gibi, sermaye lehine olan bu fikir ve politikaları savunmaktan çok uzaktır. Fabrikalarda çocukların çalıştırılmasını

desteklemek şöyle dursun, uygun bir eğitim alabilmeleri konusunda devlete politika önerisinde bulunur.

Yine Smith'in döneminde, sermayenin iş gününü "çığı andıran şiddetli ve ölçsüz bir saldırganlıkla" artırdığı, bunu yapmasının önündeki "töreden ve doğadan, yaştan ve cinsiyetten, gündüzden ve geceden kaynaklanan her türlü engel"i yok ettiği (Marx, 2011a: 270) bu çağda, Smith, çağdaş fikir insanları ve politikacılardan farklı olarak, iş gününün çok uzun olmasını desteklemez. Günlerce süren ağır zihin veya beden çalışmasından sonra kişinin bazen dinlenme, bazen zevk ve eğlenceyle ferahlaması gerektiğini söyler. "Doğanın ihtarı" olan dinlenme hakkını savunur. Aksi takdirde sonuçların çoğunlukla tehlikeli, hatta bazen öldürücü olacağını belirtir. İşçileri bu denli ağır çalıştırmak, "mantığın ve insanlığın emirleri"ne aykırıdır (Smith, 2011: 90). Mantığın emri işçinin sağlığını korumanın sanayiye katkı yapacağını söyler; insanlığın emri ise dinlenme hakkıdır.

Kapitalizmde emek tarihinin neredeyse her döneminde ücretlerin düşürülmesi, sistemin savunucuları kapitalistler, politikacılar ya da entelektüellerin önemli bir gündemi olmuş, bu politikayı her daim çeşitli ahlaki ya da ekonomik gerekçelerle savunmuşlardır. Smith'in çağında bu konuda ileri sürülen gerekçe, yüksek ücretlerin işçiyi tembelleştireceğidir.⁸ Smith bu görüşleri ele alır ve eleştirir. İşçi kötü beslendiğinde, canı sıkkın olduğunda ya da hastayken aksi durumdakinden daha iyi çalışacağı pek ihtimal içinde değildir Smith'e göre. İşçinin geçim durumunun iyi olması emek ürününü artırır (Smith, 2011: 91).

Buraya kadar bahsedilenler, Smith'in kapitalist sınıfın çıkarlarını temsil ettiği yönündeki yaygın kanının (Roll, 1961: 151) hatalı olduğunu gösteriyor. Smith'in sermayenin ülke içi ya da merkantilist tekelci kısıtlamalar olmaksızın serbest dolaşımını savunması kuşkusuz ki gelişiminde bu tekelci sınırlamalar dolayısıyla sekteye uğrayan kapitalist sınıfın yararınaydı ve bu sınıf tarafından coşkuyla benimsendi:

Bu öğretisi [Smith'in iktisadi öğretisi], Britanya Başbakanını (Wiliam Pitt) Adam Smith'e "Şimdi hepimiz sizin öğrenciniz olduk" dediyecek denli güçlü bir öğretisi olmuştur. Smith'in olağanüstü etkisi, yeni sanayicilerin ve tüccarların kâr amaçlı etkinlikleri için neredeyse mükemmel bir akılcılaştırma sağlamış olmasından kaynaklanmaktaydı. Bunlar yaptıkları şeyin, kendi kişisel çıkarlarının peşinde koşarak topluluğa hizmet etmek olduğuna inanabilişlerdi. (Freeman ve Louçã, 2013: 224-25)

Ne var ki söz konusu durum, kimi yazarlarca iddia edildiğinin aksine (bkz: Robbins, 1978: 20), Smith'in kapitalist sınıfın sözcüsü olduğu anlamına gelmiyordu (Dobb, 2002: 55). Smith'in fiyat analizine göre emek ücreti ve toprak rantı, arz talep güçleri dolayısıyla iktisadi büyümeyle birlikte artar, aksi durumda azalır. Dolayısıyla bu iki sınıfın çıkarı toplumun menfaatine sıkı sıkıya bağlıdır. Sermaye kârı ise, tersine, büyümeyle azalır. Yani ülkenin mal mevcudu arttıkça ücret ve rant yükselirken kâr düşer. "Onun için, bu üçüncü tabakanın çıkarı ile topluluğun genel menfaati arasındaki ilgi, öteki iki sınıfın çıkarı ile aynı değildir", "bir ticaret ya da sanayi alanında uğraşanların çıkarı, her zaman için, bazı bakımlardan kamu menfaatinden farklı, hatta buna aykırıdır" (Smith, 2011: 282). Piyasayı genişletip rekabeti daraltmak sanayicilerle tüccarların çıkarıdır. Piyasanın genişlemesi kamu çıkarına çoğunlukla uygun olabilir fakat rekabeti daraltmak kamu çıkarına daima aykırıdır. Piyasayı daraltan tekeller, bundan fayda sağlayanların kârını artırır, ama, Smith'e göre, sermayenin doğal artışına ket vurduğu için toplumun sermaye kârlarından elde ettiği gelirin toplamının artmasından çok eksilmesine neden olur. Dolayısıyla,

Bu tabakadan gelen yeni bir ticaret kanunu ya da karar önergesi, daima büyük bir ihtiyatla dinlenmek; kılı kırk yarararak, en kuşkulu bir dikkatle uzun uzadıya, iyiden iyiye incelenmeden hiçbir zaman kabul edilmemelidir. Bu, çıkarı hiçbir zaman kamu menfaatiyle tıpkı tıpkısına bir olmayan; genel olarak, halkı aldatmakta, hatta ezmede menfaati bulunup, nitekim birçok vesilelerle, onu hem aldatmış hem ezmiş olan, bir insan tabakasından gelmektedir. (Smith, 2011: 283)

Tacirlerle sanayicilerin yaygarası ve mugalatası bir azınlığın hem de topluluğun ikinci derecede bir parçası olan bir azınlığın özel menfaatinin, herkesin genel çıkarı olduğuna onları kolayca inandırır. (Smith, 2011: 142)

Piyasanın olağan akışında sermayenin tabi olduğu arz-talep güçleri toplumun iktisaden geliştiği durumda kâr oranının azalmasına sebep olur. Kitapta sözü edilen, merkantilist sınırlamalardan fayda sağlayan tacirlerle sanayicilerin çıkarı da, bu halde, önemli itirazlara konu olmakla birlikte hâlâ yürürlükte olan ve Smith'in toplumun genelinin refahı açısından sakıncalı gördüğü tekeller ya da imtiyazlar kazanmaktır. Smith'in serbest piyasa savunusunun en yoğun biçimde odaklandığı alan da burasıdır; *Milletlerin Zenginliği*'nde tekellerle imtiyazların sakıncaları ve bunların ortadan kaldırılması gerektiği sıklıkla vurgulanır. Burada karşı durulanlar, merkantilist tekel ya da imtiyazlarla da sınırlı değildir. Ülke içi üretim ve ticaretin konu olduğu bu

tarz düzenlemeleri de eleştirir. Sahip olduğu adalet ve etik perspektifinden, bu düzenlemelerden çıkar sağlayanların karşısında, bunlardan zarar gören halkın refahını üstün tutar. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere Smith'in kapitalist sistemi savunusu kuşkusuz ki özellikle yeni gelişmekte olan sermaye sahiplerinin gereksindiği iktisadi ve ideolojik desteği sağlamıştır fakat bu, Smith'in, çıkarları toplumun bütününe çıkarıyla çatıştığını açıkça belirttiği bu sınıfın sözcüsü olarak anılmasına imkân vermez:

Kendi kendimize, "Sanayi Devrimi'nin peygamberi", "imalatçıların çıkarlarının sözcüsü" diye mırıldanabiliriz. Ancak bu bütünüyle yanlıştır! Kitabın tamamı "insanlığın ne yöneticisi olan ne de olmasına izin verilebilecek, tüccar ve imalatçıların bayağı hırsına, tekelci ruhuna" karşıdır. (Blaug, 2014: 42)

Sonuç

Smith'in iktisat bilimine, serbest piyasa ekonomi politikasının çok ötesine geçen katkıları, hak ettiği ilgiyi görememiştir. Smith'in döneminde, parlamentoda ya da parlamento dışı siyaset çevrelerinde, yazıları, örneğin, Yoksul Yasaları değil, Tahıl Yasaları konusundaki tartışmalarda referans alınmıştır. 19. yüzyıl politik iktisat camiası açısından da durum farklı değildir. Klasik politik iktisadın son temsilcisi Mill'in *Principles of Political Economy*'i (Politik İktisadın İlkeleri) yayımlamasına kadar geçen 72 yılda iktisat yazarları Ricardo, Malthus, Say, Senior ve Mill'in eserlerinde Smith'in işbölümü, serbest piyasa, değer, uluslararası ticaret kuramlarından bahsedilmekle birlikte yoksulların refahının geliştirilmesi tartışmaları görmezden gelinir. Bu durum, günümüzde hâlâ geçerlidir: Smith'in ismi kapitalist sınıfın çıkarlarının temsilcisi, saf bir *laissez-faire* savunucusu ya da müdahale karşıtı olarak anılır (Samuelson, 1987: 55; Roll, 1961: 148, 151; Dobb, 2002: 55). Ders kitaplarında, akademik ve akademi dışı tartışmalarda Smith karşımıza genellikle *laissez-faire*, işbölümü veya dış ticaret kuramlarıyla çıkar.

Ne var ki Smith, iktisat biliminin temel sorunu olduğunu düşündüğü büyümeyi işçi sınıfı başta olmak üzere bütün halkın ekonomik ve ekonomi dışı refahından bağımsız ele almayan; piyasanın -yine en keskin biçimde işçi sınıfını etkileyen- adalet ve eşitliğe aykırı arzularından sıkça dem vuran, iktisadi analizinde bunları tespit etmekle kalmayıp çözüme kavuşmaları konusunda devleti göreve çağıran bir bilim insanıdır. Nitekim Gertrude Himmelfarb'a göre,

Smith için ekonomi politik kendi içinde bir amaç değil, amaca giden bir araçtı; söz konusu amaç, “çalışan yoksulların” en büyük parçasını oluşturduğu “halkın” maddi ve manevi zenginliği ve refahıydı. Ve yoksulların bu ekonomide ahlaki bir statüsü vardı - sabit, hiyerarşik bir düzende sahip oldukları özel bir ahlaki statü değil; ortak bir insani, yani ahlaki doğayı paylaşan özgür bir toplumdaki bireyler olarak onlara sıkı sıkıya bağlı olan bir statü. (Himmelfarb, 1985: 63)

18. yüzyılda iktisat artık geçmiş yüzyıllardan farklı olarak ahlak tartışmalarının bir alt dalı olmasa da, yani ahlak felsefesi ile iktisat ayrı bilimler olarak niteleniyor olsa da, Smith, bilimi ahlaki bir perspektiften ele alır. Mevcut kapitalist sistemi, toplumun refah artışını odak noktasına yerleştirerek, sadece iktisadi değil, aynı zamanda ahlaki içerimleriyle de değerlendirir. “Doğal özgürlüğün açık ve yalın sisteminin” eski sisteme olan üstünlüklerini, bunun yanında sistemin parçası olan “kendiliğinden düzenlenen” piyasanın olumsuz sonuçlarını, her ikisinde de ahlaki kapı dışında bırakmadan inceler. Bunu yaparken vurgusu genellikle adalet üzerindedir⁹. Çünkü Smith’e göre, “toplumun en düzgün şekliyle olmasa da iyilik olmadan mevcudiyetini sürdürebilir, ancak adaletsizliğin hüküm sürmesi, eninde sonunda bu toplumu yok edecektir” (Smith, 2022: 106). Merkantilist sistemi adaletsizlikleri üzerinden yargılar; kapitalist sistemde piyasanın yol açtığı adaletsizlikleri vurguladıktan sonra bunların düzeltilmesi için devleti göreve çağırır. Yani, yukarıda da belirttiğimiz üzere, kapitalizmi, başarısı adaletle ölçülen etik bir tasarı olarak ele alır.

Sonnotlar

1- Söz konusu teoriler, ülkelerin zenginliğinin para ve değerli madenler biriktirmek ya da dış ticaret fazlası elde etmek yoluyla oluştuğunu ileri sürer. Smith ise ülke zenginliğinin sadece bunlardan değil, tüketilebilir her türlü malın toplamından oluştuğunu düşünür. Bu doğrultuda İspanya ve Portekiz’in değerli maden ihracını yasaklayan yasalarını; İngiltere’nin ise dış ticareti sınırlayan ithalat kısıtlamaları, gümrük resimleri, ihracat primleri ve sömürge ticareti gibi uygulamalarını eleştirir.

2- Olmazsa olmaz.

3- Smith’in, ilk olarak *Lectures on Jurisprudence* (Hukuk Bilimi Üzerine Dersler) eserinde ortaya koyduğu, toplumların sırasıyla avcılık, çobanlık, tarım ve ticaret aşamalarından geçtiğini iddia eden tez. Söz konusu aşamalar, Smith’in analizinde, toplumların kendilerini koruma ya da geçim tarzlarına göre belirlenmektedir (Alvey, 2003: 4).

4- Söz konusu iddianın, dünya çapında yaygın bir biçimde İktisat ders kitabı olarak okutulan, Paul Samuelson'un *İktisat* kitabında yer alması (Samuelson, 1987: 55), ulaştığı etki alanının ne kadar geniş olduğu hakkında fikir verecek niteliktedir.

5- Örneğin "ekonomik süreci paternal meşruiyetinden arındıran" *Arılar Masalı*, "resmi ahlaka yapılmış büyük bir saldırı olarak algılanıyordu ve 1723 yılında kitap, Middlesex Büyük Jürisi tarafından, toplumun huzurunu bozan bir şey olarak" nitelendirildi (Thompson, 2006: 320).

6- Daniel Defoe'nun şu şiirinde ifade ettiği düşünceleri konuya iyi bir örnektir: "Çalışan yoksullar, çifte ücrete rağmen / Küstah, isyankâr ve yetersizdiler" (Aktaran, Thompson, 2006: 54).

7- Adam Smith, sanayinin insanın zihinsel yetilerini körelttiği konusunda hocası ve İskoç Aydınlanması'nın bir diğer temsilcisi Adam Ferguson'la benzer doğrultuda düşünmektedir: "Cehalet, boş inançlar gibi sanayinin de anasıdır. Düşünce ve hayal gücü insanı hataya sürükleyebilir; ama, ayak ya da eli hareket ettirme alışkanlığı bunlardan ne birini de diğerini gerektirir. Dolayısıyla, manifaktürler, en büyük gelişme olanaklarına, akla en az başvuru ve atölyenin, parçaları insanlar olan bir makine gibi ele alınabildiği yerlerde kavuşur" (Ferguson'dan aktaran Marx, 2011a: 349-50).

8- Örneğin Mandeville, *Arılar Masalı*'nda "çok fazla bir ücret [işçiyi] küstah ve tembel yapar" demiştir (Aktaran, Marx, 2011a: 595).

9- Nitekim adalet kelimesi kitapta tam doksan altı kez kullanılmıştır.

Kaynakça

Alvey J E (2003). Adam Smith's View of History: Consistent or Paradoxical?. *History of the Human Sciences*, 16 (2), 1-25.

Arrighi G (2009). *Adam Smith Pekin'de: 21. Yüzyılın Soykütüğü*. Çev. İ Yıldız, İstanbul: Yordam Kitap.

Buğra A (2012). Bir Toplumsal Dönüşümü Anlama Çabalarına Katkı: Bugün Türkiye'de E. P. Thompson'ı Okumak. İçinde: E P Thompson (der), İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu, Çev. U Kocabaşoğlu, İstanbul: Birikim Yayınları.

Blaug M (2014). *İktisat Kuramının Geçmişine Bakış*. Çev. A Birdal ve F Güle, Ankara: Efil Yayınevi.

Dobb M (2002). *Theories of Value and Distribution Since Adam Smith*. Cambridge: Cambridge University Press.

Dwyer J (2005). Ethics and Economics: Bridging Adam Smith's *Theory of Moral Sentiments* and *Wealth of Nations*. *Journal of British Studies*, 44 (4), 662-687.

Evensky J (2005). Adam Smith's Theory of Moral Sentiments: On Morals and Why They Matter to a Liberal Society of Free People and Free Markets. *Journal of Economic Perspectives*, 19 (3), 109–130.

Freeman M ve Louçã F (2013). *Zaman Akıp Giderken: Sanayi Devrimlerinden Bilgi Devrimine*. Çev. O S Binatlı, İstanbul: İthaki Yayınları.

Harman C (2010). *Halkların Dünya Tarihi*. Çev. U Kocabaşoğlu, İstanbul: Yordam Kitap.

Himmelfarb G (1985). *The Idea of Poverty*. Londra: Faber and Faber.

Hont I ve Ignatieff M (1985). *Wealth & Virtue*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kovancı O (2003). Hayır Anlayışından Sosyal Devlete: İngiliz Yoksul Yasaları. *Mülkiye Dergisi*, 27 (239), 255-278.

Marx K (2011a). *Kapital, Cilt I*. Çev. M Selik ve N Satlıgan, İstanbul: Yordam Kitap.

Marx K (2011b). *Ekonomi Politikiğin Eleştirisine Katkı*. Çev. S Belli, Ankara: Sol Yayınları.

Meek R L (1967). *Economics and Ideology and Other Essays*. Londra: Chapman and Hall Ltd.

Milonakis D ve Fine B (2008). *From Political Economy To Economics*. New York: Taylor and Francis.

Polanyi K (2010). *Büyük Dönüşüm / Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*. Çev. A Buğra, İstanbul: İletişim Yayınları.

Robbins L (1978). *The Theory of Economic Policy*. Londra: The Macmillan Press.

Roll E (1961). *A History of Economic Thought*. New York: Prentice-Hall.

Rusche G ve Kirchheimer O (2017). *Punishment and Social Structure*. Londra: Routledge.

Samuelson P (1987). *İktisat*. Çev. D Demirgil, İstanbul: Menteş Kitabevi.

Screpanti E ve Zamagni S (2005). *An Outline of the History of Economic Thought*. New York: Oxford University Press.

Sen A (2003). *Etik ve Ekonomi*. Çev. A Süha, İstanbul: Doğan Kitapçılık AŞ.

Sen A (2010). Adam Smith and the Contemporary World. *Erasmus Journal for Philosophy and Economics*, 3 (1), 50-67.

Slack P (1995). *The English Poor Law, 1531-1782*. Cambridge: Cambridge University Press.

Smith A (2011). *Milletlerin Zenginliği*. Çev. H Derin, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Smith A (2022). *Ahlaki Duygular Kuramı*. Çev. B Tartıcı, İstanbul: Liberus Kitap.
- Stigler G (1975). Smith's Travels on the Ship of State. İçinde: A S Skinner ve T Wilson (der), *Essays on Adam Smith*, Oxford: Clarendon Press, 237-246.
- Thompson E P (1971). The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century. *Past & Present*, 50, 76-136.
- Thompson E P (2006). *Avam ve Görenek: İngiltere'de Geleneksel Popüler Kültür Üzerine Araştırmalar*. Çev. U Kocabaşoğlu, İstanbul: Birikim Yayınları.
- Wells T R (2014). Recovering Adam Smith's Ethical Economics. *Real-World Economics Review*, 68, 90-97.